

NEW TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL RESEARCHES
OF THE REMAINDERS OF ANCIENT FERROUS METALLURGY
AND METALWORK IN THE ENVIRONS OF SINITSA VILLAGE

The article deals with results of new investigations of chemical composition of artifacts from the settlement near the village of Sinitsa, as well as from metallurgical site in the environs of Uman' town. Also the results of radiocarbon dating and paleobotanical researches have been listed. On the basis of obtained data the settlement near the village of Sinitsa dates to the time of the late Zarubynits culture and has a production trend, not an agricultural.

С.А. Горбаненко

**ДО ІСТОРІЇ ТВАРИННИЦТВА У СЛОВ'ЯН
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.**

У статті розглянуто відомі нині археозоологічні матеріали волинцевсько-роменського періоду. На основі цих матеріалів зроблено спробу відтворити склад стада.

Одним з перших археозоологів, які досліджували залишки фаун минулих часів на території сучасної України, був І.Г. Підоплічко. Завдяки його копіткій праці вийшов каталог у двох частинах «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР»¹, що й започаткувало нагромадження археозоологічних матеріалів та їх аналіз. Надалі значний внесок у дослідження з цього питання зробив В.І. Цалкін, праці якого охоплюють усі періоди. З великого наукового доробку вченого для нас становить інтерес обробка слов'янських матеріалів, результати якої наведено в низці ґрунтовних публікацій². В.І. Цалкін розробляв і питання методологічного характеру, частина з яких також становить інтерес для фахівців. Частина ж запропонованих методів носить загальний характер. Так, видається некоректним об'єднувати малі вибірки з пам'яток для отримання уявлення стосовно складу стада загалом, про що зазначає О.П. Журавльов.

Надалі над обробкою матеріалів з археозоології працювала Н.Г. Білан, діяльність якої щодо слов'янських матеріалів відобразилась у низці статей³; один з археозоологічних комплексів черняхівської культури Дніпровського Лівобережжя було розглянуто у співпраці з О.П. Журавльовим та опубліковано у вигляді додатку до монографії А.Т. Сміленко⁴.

Станом на теперішній час в Україні одним із провідних дослідників археозоологічних матеріалів є О.П. Журавльов. Роботи цього дослідника охоплюють всі археологічні культури. Проте щодо слов'янських пам'яток з низки причин він опублікував лише незначну кількість матеріалу⁵. Ряд пам'яток не відображено належним чином у науковій літературі; деякі зі статей по декілька років знаходяться в редакціях різних журналів і виходять зі значним запізненням.

Крім опублікованих матеріалів, цінними є дані, відображені лише в плановій темі О.П. Журавльова за 1990 р.⁶

Дослідницька діяльність О.П. Журавльова не зводиться лише до вивчення матеріалу. Так, О.П. Журавльов зробив кілька зауважень методологічного характеру. Для нашого дослідження найціннішими є зауваження щодо інтерпретації матеріалу. Дослідник, наприклад, зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу має становити не менше 500 кісток, що, імовірно, дає змогу отримати мінімальну статистичну цифру 30 особин.

Одним з важливих кроків для інтерпретації матеріалу є введення до наукового обігу методики розрахунку маси тварин⁷; повніші дані про це будуть наведені під час розрахунків щодо досліджуваного питання.

Для проведення нашого дослідження з остеологічного матеріалу була врахована лише та частка, що належить великій рогатій худобі (ВРХ), дрібній рогатій худобі (ДРХ), у тому числі, а по можливості — окремо, вівцям і козам, а також коням і свиням⁸. Зауважимо, що використано матеріали тільки тих пам'яток, де перелічені види становлять у сумі не менше мінімальної статистичної кількості особин; інші матеріали не є опорними й залучені лише для прикладів. Отже, нами враховані такі пам'ятки: Глинськ, літописна Лтава, Новотроїцьке, Петрівське, Волинцево, Опішня. Матеріали з пам'яток, де ця кількість менша, використовувати некоректно.

Не зайве нагадати, що матеріал, отриманий під час досліджень пам'яток, переважно в господарських комплексах, є прямим відображенням складу стада вживаних в їжу тварин; отже, більш «популярні» тварини будуть представлені дещо більшою часткою. Однак цим твердженням можна знехтувати, оскільки досить важко припустити думку «неекономного» використання ресурсів загалом.

Зазначимо, що найбільш масовим, поряд з керамікою, є остеологічний матеріал. Він трапляється під час досліджень будь-якої житлової пам'ятки. Не є винятком і слов'янські пам'ятки досліджуваних культур. Утім зважаючи на те, що в Україні надзвичайно мало спеціалістів, які вивчають археозоологічний матеріал, більшість його не визначена і, отже, не має ніякої цінності. Тому джерельну базу статті складає всього 14 пам'яток, 6 з яких належить до волинцевсько-роменських, 2 — до роменсько-давньоруських, 6 — до пам'яток із сумнівною хронологічною належністю. Тому для реконструкції складу стада широко використано матеріали попередніх, хронологічно й територіально близьких пам'яток та наступних.

Із пам'яток, остеологічний матеріал яких був опублікований В.І. Цалкіним, були враховані всі поселення, зараховані ним до роменської культури; з досліджених О.П. Журавльовим — матеріали Глинського городища Полтавської обл. (роменсько-давньоруський комплекс пам'яток). Беручи до уваги те, що переважну більшість складають матеріали роменського часу, ми вважаємо за можливе їх об'єднати. Також були використані неопубліковані дані з Битиці, Ніцахи, Лтави, проаналізовані О.П. Журавльовим.

За даними В.І. Цалкіна, в остеологічному матеріалі характерним було переважання кісток диких тварин, що свідчить про важливу роль мисливства⁹. Така сама ситуація, за зведеною таблицею в монографії А.З. Віннікова, притаманна боршевським матеріалам¹⁰. На відміну від наведених даних, під час вивчення матеріалів VIII—X ст. городища Монастирьок було встановлено, що кількість кісток диких тварин становила 20,6 %, що відповідає 36,6 % особин¹¹. Проте, оскільки темою статті є тваринництво, матеріали про мисливство наведено лише побіжно для співвідношення.

Велика рогата худоба. Кістки ВРХ було знайдено в культурному шарі всіх пам'яток. Серед них були кістки особин різного віку. В.І. Цалкін, розглядаючи матеріали роменських і боршевських пам'яток, не подає статистичних даних щодо співвідношення різних вікових категорій, однак зазначає, що низка даних свідчить про велику кількість і навіть переважання залишків молодих особин. Як приклад він наводить матеріали з городища Титчиха (боршевська пам'ятка), де досить значну частину особин великої рогатої худоби вживали у їжу у віці до 3 років¹². Інформативнішими щодо визначення вікового складу стада є матеріали, проаналізовані О.П. Журавльовим. Дослідник розділяє всі визначені ним матеріали на кількість молодих, напівдорослих та дорослих особин. Так, у матеріалах Глинського городища було визначено 18 особин великої рогатої худоби, із яких 7 належали до молодих, 2 — до напівдорослих, 9 — до дорослих особин.

Матеріали з літописної Лтави представлені достатньою статистичною кількістю (31) щодо числа особин, тому їх можна застосовувати. На пам'ятці було знайдено кістки від 9 особин ВРХ: 2 молодих, 1 напівдорослої та 6 дорослих.

До того ж, було проведено остеологічні дослідження матеріалів Ніцахи та Битиці. Оскільки вибірка матеріалів з цих пам'яток була незначною, то, відпові-

дно, зменшується їхня інформативна цінність. Проте в деяких випадках ці матеріали також можна наводити для доповнення та порівняння. На городищі Ніцаха (визначено 9 особин) 7 належало дорослим особинам ВРХ. З Битицького городища походять залишки 20 домашніх тварин, 6 з яких (3 напівдорослі та 3 дорослі) також належали ВРХ. Отже, матеріали, що дають змогу визначати віковий склад, переконливо свідчать про переважання дорослих особин.

Для порівняння варто навести аналогічні дані, відомі з публікації слов'янських матеріалів боршевської культури. Поблизу м. Воронеж дослідницею остеологічних матеріалів пам'яток Боршево I, Боршево II та городища поблизу Кузнецової Дачі В.І. Громовою також було відзначено переважання дорослих особин над молодими¹³. Більш повні дані опубліковано щодо Животинного городища: дорослих особин налічено 68 із 96¹⁴. Імовірно, такою самою була ситуація стосовно складу стада ВХР усіх інших слов'янських пам'яток лісостепової смуги, а також у салтівських осілих пам'ятках. На жаль, ці дані не були опубліковані.

За В.І. Цалкіним кількість рогових стрижнів на пам'ятках надзвичайно мала, тому слід говорити про комолу породу ВРХ. Найважливіше значення у цьому випадку мають матеріали з Титчихи, де було знайдено й визначено понад 1000 кісток і лише 0,2 % становили стрижні рогів; таким самим відсотком вони представлені в городищах поблизу р. Супрунь. У Липинському городищі їх було знайдено 0,5 %; у Шуклінському — 1,1 %, однак надзвичайно мала вибірка (176 кісток) не дає змоги стверджувати напевно, що там розводили рогату худобу¹⁵. Аналогічні незначні показники виявлено також на городищі Монастир'юк: за зведеними даними із розкопок різних років¹⁶ походить не більше 0,77 % рогових стрижнів. Низькі показники рогатості худоби слов'янського часу споріднює стадо того часу зі стадом лісостепових та степових городищ раннього залізного віку¹⁷.

Вивчення розмірів кісток ВРХ роменських городищ показало, що середні розміри становлять близько 113 см у холці. Аналогічними розмірами репрезентовані також матеріали боршевських пам'яток; наведена В.І. Цалкіним порівняльна таблиця переконливо свідчить про те, що як за розмірами, так і за рогатістю стадо було ближчим до ранньозалізного часу. Давньоруські тварини в середньому були меншими на 6 см¹⁸.

Як зазначає В.І. Цалкін, для встановлення структури стада ВРХ даних поки що мало. Тому він об'єднує ці показники роменської культури з боршевською; у результаті виявлено, що корови становили 79 % стада, бики — 16, воли — 5 %¹⁹, що може свідчити про молочно-м'ясний тип ведення господарства.

У складі стада на різних пам'ятках кількість ВРХ становить від 28,3 до 43,9 %. На пам'ятках літописна Лтава, Глинське, Гочевське, Липинське, Шуклінське городища та поблизу с. Супрунь цей показник змінюється від 28,3 до 34,9 %, на пам'ятках Новотроїцьке, Петрівське, Волинцево та Опішня він становить 41—43,9 % (див. таблицю). Імовірно, це можна пояснити незначною хронологічною розбіжністю. Перші пам'ятки в основному представлені роменсько-давньоруськими матеріалами (Лтава, Глинськ) або такими, що станом на теперішній час не можуть бути інтерпретовані однозначно (Гочево, Липинське, Шуклінське, біля с. Супрунь, Макча, Кветунь), друга група належить до волинцевсько-роменських поселень.

У цілому близько третини стада складала ВРХ на пам'ятках Дніпровського Правобережжя: в Обухові-II це 32, у Ходосівці — 30,6 %. За зведеними даними з городища Монастир'юк²⁰ відсоток за кількістю дещо більший (близько 37) і наближається до показника пам'яток, які визнано волинцевсько-роменськими.

Цікавим видається порівняння з аналогічними даними із салтівських археологічних комплексів. В.К. Міхеев наводить таку кількість кісток (але не особин), %: 39 — на Правобережному Цимлянському городищі; 30 — Карнаухівському поселенні; 29 — Дмитрівському селищі; 48,6 — поселенні Роголик; 45,6 — Підгаївці; 59,8 — Новолимарівці; 31 — у Маяках²¹. На жаль, даних щодо кількості особин не наведено. Я. Матолчі зазначає, що згідно з аналізом остеологічного матеріалу Маяцького археологічного комплексу, тут найбільше було особин овець та кіз, потім свиней і ВРХ, але з погляду отримання м'яса безперечно пріоритетною була ВРХ²². За визначенням В.І. Бібікової матеріалів із

№ п/п*	Пам'ятка	Вид тварин											
		ВРХ		ДРХ		Вівця		Коза		Свиня		Кінь	
		м/н-д/д ^{7*}	% ^{7*}	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%
1	Лтава 2*	2/1/6	29/55,5	2/—/—	6,6/1,6	—/—/4	13/3,7	—/—/1	3/0,9	4/1/1	29/25,7	—/2/4	19,4/12,6
2	Глинськ 2*	7/2/9	32,7/58	3/—/5	14,5/4	—/1/5	10,9/3,2	—/—/1	1,8/0,5	10/1/6	30,9/24,5	3/—/4	9,2/9,8
3	Нішаха 2*	—/—/7	—	—	—	—	—	—	—	—/1/—	—	—/—/1	—
4	Бигиця 2*	—/3	—	—/—/1	—	—	—	—/—/2	—	—/1/—	—	—/3/7	—
5	Новотроїцьке 3*	?	41/62,1	?	20/4,7	—	—	—	—	?	27/25,5	?	12/7,7
6	Петрівське 4*	14	41/62,3	7	21/4,8	—	—	—	—	9	26/25	4	12/7,9
7	Волинцево 5*	18	43,9/62,8	4	9,8/2,2	—	—	—	—	10	24,4/21,8	9	21,9/13,2
8	Гочево 6*	15	34,9/51	5	11,6/2,7	—	—	—	—	19	44,2/40,5	4	9,3/5,8
9	Липинське 6*	32	28,3/44,9	17	15/3,7	—	—	—	—	47	41,7/41,3	17	15/10,1
10	Шуклінське 6*	25	29,8/47,5	9	10,6/2,7	—	—	—	—	25	29,8/29,7	25	29,8/20,1
11	Опшія 6*	10	42,4/63,7	3	15,4/3	—	—	—	—	7	30,7/27,9	2	11,5/5,4
12	б. с. Супрунь 6*	14	32,6/54,8	7	16,3/4,3	—	—	—	—	6	13,9/14,7	16	37,2/26,4
13	Мака 6*	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Кветуць 6*	2	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—

Г* № 3, 4, 10, 13, 14 через незначну кількість не можуть бути враховані з погляду статистичних даних; № 8—10, 12—14 наведено для повноти опублікованих матеріалів. Нині доволі важко визначити, стосуються наведені дані роменської культури чи це був давньоруський матеріал. 2* Висначення О.П. Журавльова. Дані з Глинського городища опубліковано Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // АЛПУ. — 1999. — № 1. — С. 44—46. 3* *Липунчик И.И.* Городище Новотроїцько // МІА. — 1958. — № 74. — С. 214. 4* *Підолішко І.Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ, 1956. — Вип. 2. — С. 122; *Сухобоков О.В.* Славянське Дніпровське Левобережжя (роменська культура і ее предшественники). — Київ, 1975. — С. 105. 5* *Там же*; а також *Юренко С.П.* Дніпровське лесостепное Левобережжя в VII—VIII вв. н. э (Вольницькая культура): Дис. ... канд. ист. наук. — Київ, 1982. — С. 132—133. 6* *Цалкин В.И.* Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 93. — Табл. 2; *Цалкин В.И.* Матеріали для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МІА. — 1956. — № 51. — С. 142. — Табл. 86; для № 11 дані за абсолютною кількістю особин наведено за В.І. Цалкіним, у відсотковому співвідношенні кількості розраховано нами на основі даних О.В. Сухобокова. Зважаючи на те, що широкі розкопки Опшійняського городища проводилися після виходу статей В.І. Цалкіна (1974), вважаємо дані О.В. Сухобокова повнішими, однак, на жаль, без наведення абсолютної кількості тварин. 7* м/н-д/д — кількість молодих / напівдорослих / дорослих особин; % — перша цифра — за кількістю особин, друга — за ймовірною кількістю м'ясних продуктів.

Верхнього Салтова, 310 кісток від 16 особин належали ВРХ²³, або 27,12 %. Загальним висновком щодо розведення ВРХ на салтівських поселеннях може слугувати твердження В.К. Міхеєва, що на пам'ятках з яскраво вираженою осілістю кісток цих тварин виявлено більше, аніж кісток інших домашніх тварин²⁴.

З боршевських пам'яток показники кількості особин також не є сталими. Цей показник для городища Титчиха становить 33 % кількості особин²⁵; для Животинного городища — 40,5 %²⁶. Узагальнені дані для всіх боршевських пам'яток за В.І. Цалкіним становлять 38,2 %²⁷. За оновленими та доповненими до 1995 р. даними цей показник змінюється від 23 до 54 %, середнє значення 30 %²⁸.

У тваринництві періоду Давньої Русі відбулися певні зміни. На городищі Монастирсьок у культурному шарі Х—ХІІ ст. було знайдено залишки 7 особин ВРХ, що становило 38,8 % від поголів'я²⁹. З матеріалів давньоруського Чернігова походить 895 (45 %) залишків особин ВРХ³⁰. Переважали також дорослі особини. Матеріали з лісової зони мають менш сталі показники ВРХ. З розкопок у Гродно походить у цілому майже 35 % кісток³¹, що, однак, за кількістю особин становить 24 %³²; із Старої Рязані — 47,5 % кісток, або 26,7 % особин³³. У цілому зазвичай кількість особин змінюється від 20 до 38 %; винятком є Іжеславське городище (48 %) та Новгород (60 %) ³⁴.

Отже, у разі порівняння культур, хронологічно та територіально близьких волинцевсько-роменським, стає очевидним, що наприкінці I тис. в осілого населення велика рогата худоба за кількістю становила понад або майже третину всього стада. Можна також дійти висновку, що тваринництво було молочно-м'ясним (а не навпаки), оскільки чисельно переважали корови. Про це свідчить і переважання напівдорослих та дорослих особин, що одночасно є підтвердженням наявності хорошої кормової бази. Доволі стала частка ВРХ у складі стада також дає всі підстави вважати, що цих тварин використовували як тяглову силу для обробки ґрунту.

Дрібна рогата худоба. Визначення ДРХ є доволі складним. Далеко не за всіма частинами скелета фахівець може визначити вид, до якого належали кістки вівці чи кози. Тому найчастіше ці обидва види доводиться об'єднувати. По можливості, однак, враховуються всі дані щодо видової відмінності.

На відміну від частки ВРХ, частка ДРХ (а також свині, коня) дуже мінлива. За даними В.І. Цалкіна³⁵, загальна частка для всіх роменських пам'яток становить 12,7 %. Під час перерахунку за наведеними ним даними (див. таблицю), виключаючи пам'ятки, де статистичне число особин було недостатнім, виявилось, що частка особин ДРХ коливається від 10,6 до 16,3 %, а середній показник дорівнює 13,8 %. Тому ми вважаємо такі висновки передчасними, а середньостатистичне для ДРХ наводити не варто. Цілком можливо, що для стада кожної пам'ятки або групи пам'яток були притаманні локальні особливості, пов'язані із традиціями ведення господарства, природними умовами розташування, навколишньою флорою або чимось іншим. На підтвердження цього наводимо дані О.П. Журавльова стосовно матеріалів літописної Лтави та Глинського городища. На першій пам'ятці було 22,6 % особин ДРХ, на другій — 27,2 %. Близькими до них є показники для Новотроїцького (20 %) та Петрівського (21 %) городищ, наближаються показники для Опішнянського городища (15,4 %). Винятком є Волинцевське городище (9,8 %), а також дані В.І. Цалкіна.

Загалом можна наголосити, що, за винятком Волинцевського городища, зазначений показник коливається в межах від 1/5 до 1/4 загальної кількості.

Близькими є дані стосовно городища Монастирсьок, наведені Н.Г. Білан. За її підрахунками з матеріалів VIII—Х ст. походить 24,5 % особин ДРХ³⁶, за поновленими даними з урахуванням нового матеріалу³⁷ — 21,2 %. Проте для пам'ятки Обухів-ІІ цей показник дорівнює 16 %, а для Ходосівки — 10,8 % кількості особин³⁸. Отже, на пам'ятках Дніпровського Правобережжя також немає сталості щодо кількості ДРХ у стаді.

У стадах боршевських пам'яток Боршево І (16,6 %) та Кузнецова Дача (17,6 %) кількість ДРХ становила майже однаковий відсоток³⁹; таку саму цифру отримано для городища Титчиха⁴⁰. Проте на Животинному городищі було виявлено всього до 9 % особин ДРХ⁴¹, отже, навряд чи можна стверджувати про унітарність стада не лише у слов'ян на території сучасної України у другій по-

ловині І тис.; це втвердження може бути справедливим загалом для всіх слов'ян лісостепової зони.

З матеріалів салтівської культури ДРХ також відома. На жаль, для переважної більшості пам'яток ми не маємо точних даних, однак В.К. Міхєєв зазначає, що на Маяцькому археологічному комплексі більш за все налічувалось особин ДРХ, потім свиней та ВРХ⁴². Точніші відомості наведено В.І. Бібіковою у звіті А.Т. Брайчевської. Так, з 55 особин було визначено 12 особин ДРХ⁴³, або 21,8 %.

На давньоруських пам'ятках в цілому кількість особин ДРХ коливається у доволі великих межах — від 7 % у Чернігові до 26 %⁴⁴ у Вщижі, хоча в основному цей показник становить 15—20 %.

Окрім наведених узагальнених даних щодо ДРХ у цілому, для окремих пам'яток є також визначення (по можливості) до виду, що деякою мірою дає змогу виявити співвідношення овець і кіз. Найповнішими є дані з Глинського городища та літописної Лтави. На їх прикладі можна стверджувати, що чисельно все ж переважали вівці. На літописній Лтаві, наприклад, із 7 особин ДРХ 4 належали вівцям, 1 — козі, 2 — не визначено до виду. На Глинському городищі було визначено 6 овець та 1 козу. Невелике переважання овець було виявлено також на городищі Монастирьок (4 до 2)⁴⁵; на Ходосівці (2 до 2 із 8) та в Обухові-II (2 до 1 із 8)⁴⁶; ці показники занадто малі для якихось висновків. На салтівському археологічному комплексі Верхній Салтів також було виявлено переважання овець⁴⁷. Для боршевських пам'яток такі дані відомі лише з матеріалів Животинного городища, де переважали кози (6 до 4)⁴⁸.

За віковим співвідношенням, як і у ВРХ, кількісно переважали дорослі особини. Отже, попереднє твердження щодо можливості існування хорошої кормової бази для ВРХ, є цілком допустимим і для ДРХ. До того ж, можна стверджувати, що ДРХ використовували в молочному господарстві.

Кінь. Важливу роль у господарстві слов'ян також відігравав кінь. Проте показники кількості коней в стаді також не є сталими, що свідчить про деякі локальні особливості ведення господарства. Ці показники на різних пам'ятках коливаються у межах від однієї десятої частини до третини. Максимальний показник було отримано з матеріалів пам'ятки поблизу с. Супрунь — 37,2 %; мінімальні — дещо більше 9 % на Глинському та Гочевському городищах. На пам'ятках, що беззаперечно визнані волинцевсько-роменськими, цей показник становить близько 12 % (Новотроїцьке, Петрівське, Опішня); на роменсько-давньоруській пам'ятці Глинськ ця кількість також наближається до 1/10. Винятком є Волинцево, де кількість коней значно більша (21,9 %), імовірно, за рахунок низького показника ДРХ. Для літописної Лтави (19,4 %) поясненням великої кількості коней, крім дещо пізнішого датування матеріалу, може слугувати їх наявність для захисного гарнізону (див. таблицю).

Отже, за деякими винятками, можна стверджувати, що кількість коней становила близько 1/10 загальної кількості розглядуваного стада.

Показники з хронологічно близьких пам'яток також порівняно стабільні. Найменший показник було отримано для городища Монастирьок — 8,2 % (за поновленими даними — 9 %). Для Ходосівки частка коней дорівнює 10,8; для Обухова-II — 14 %⁴⁹. Імовірно, для правобережних пам'яток теж була притаманна якась сталість щодо кількості коней. Не виключено, що матеріали з інших, ще не досліджених археozoологами поселень, істотно відрізнятимуться.

Дані, отримані для боршевських поселень (Титчиха 11,5 %, Велике Боршевське — 9,6, Мале Боршевське — 10, Архангельське — 16,7, І Білогорське — 14,7, Животинне — 21 %) ⁵⁰, також, в основному, можуть свідчити про деяку уніфікацію стада.

Важливу роль відігравав кінь у господарстві населення салтівської культури, що пояснюється способом ведення господарства та традиціями. Так, на Маяцькому археологічному комплексі кінь займав другу позицію після ВРХ⁵¹; у матеріалах Верхньосалтівського археологічного комплексу особини коня становили 18,2 %⁵².

На давньоруських пам'ятках, за даними В.І. Цалкіна, кількість коней коливалася від 6 до 13 %⁵³. Значно вищі показники отримано для пам'яток Монастирьок та Чернігів — 27,8 та 35,2 % відповідно⁵⁴. Імовірно, це дає підстави го-

ворити про існування локальних особливостей. Не останню роль у тому, що кількість коней на окремих пам'ятках доволі велика, імовірно, відіграло значення цих пам'яток як міських центрів.

Матеріали, визначені О.П. Журавльовим, дають підстави стверджувати, що коней забивали у дорослому віці, а отже, їх використовували в основному не як продукти харчування, а як тяглову силу. До того ж, віковий показник також свідчить про існування хорошої кормової бази, а таким чином, і розвиненого землеробства.

Свиня. Цю тварину, безперечно, могли використовувати лише в їжу. Її частка за різними пам'ятками становить від 24,4 до 30,9 % (див. таблицю), тобто близько четвертої — третьої частини кількості стада.

Аналогічні дані з правобережних пам'яток також не відрізняються значною розбіжністю, %: 30,3 — на Монастирську, 35,1 — на Ходосівці, 38 — в Обухові-ІІ⁵⁵, однак вони дещо більші від досліджуваних. Для боршевської культури наведено такі дані, %: Титчиха — 36,9; Велике Боршівське — 69; Мале Боршівське — 40; Архангельське — 10,4; І Білогорське — 50; Животинне — 29,2 %⁵⁶. За матеріалами Верхнього Салтова було визначено 17 особин⁵⁷, або 30,9 %.

Показники кількості свиней у стаді за часів Давньої Русі не були сталими. За нашими підрахунками цей показник коливався від 7,4 до 58 % для різних пам'яток, в основному — від 15 до 30—35 %⁵⁸.

На відміну від ВРХ та ДРХ, приблизно половину свиней забивали у молодому віці, оскільки вони швидко набирають масу. Це пояснюється тим, що свиней використовували лише для заготівлі м'яса, а отже, не мало сенсу тримати велику їх кількість у холодну пору року. Достатньо було залишити мінімальну кількість особин для відтворення поголів'я.

Однією з відмінностей тваринництва салтівців та боршевців від тваринництва слов'ян території сучасної України є використання у господарстві верблюдів⁵⁹, що пояснюється східними впливами на зазначені культури.

Завдяки дослідницькій діяльності О.П. Журавльова⁶⁰, певною мірою можна говорити про частку м'ясної продукції, отримуваної від тварин. Оскільки для точних підрахунків даних бракує, розглянемо лише свідчення відносного характеру.

До віку 6 міс ВРХ зазвичай має масу в середньому до 93 кг; від 6 до 18 міс — 215 кг; від 18 до 24 міс — 390 кг; напівдорослі та дорослі особини могли в середньому важити 450 кг⁶¹. Молоді особини ДРХ віком 24 міс мають масу від 5 до 40 кг; напівдорослі та дорослі — до 60 кг⁶². Маса давніх коней В.І. Бібіковою було взято за 320 кг⁶³. Відповідно, О.П. Журавльов вважав середньою масою молодих особин половину маси дорослої особини⁶⁴ — 160 кг. Розрахунки для маси свині, подані в довіднику, відрізняються несталистю, тому О.П. Журавльов запропонував вважати середньою масу молодшої особини 100 кг, дорослої та напівдорослої — 250 кг⁶⁵.

Маючи такі дані в поєднанні з ретельними археозоологічними дослідженнями, можна було б провести палеоекономічні розрахунки кількості спожитого м'яса. Проте, на нашу думку, такі підрахунки можуть занадто сильно варіювати, що істотно знижує їхню наукову цінність; іноді результати палеоекономічних підрахунків у різних авторів занадто суперечливі та розрізняються між собою майже вдвічі⁶⁶, у той час як у природничих науках похибка взагалі не має перевищувати 3—5 %. Отже, питання палеоекономіки є, в основному, питаннями віри в отримані цифри і не спираються на факти, що піддаються перевірці.

Зважаючи на викладене, для спроби будь-яких палеоекономічних досліджень найціннішою може бути **достовірна** інформація про відносні показники співвідношення, а ставлення до отримуваних даних має бути дуже обачним.

Тому, користуючись наведеними даними й спираючись на них, вважаємо за єдино можливе скласти лише відносне співвідношення, яке характеризувало б вихід м'яса від різних тварин, виражений у відсотках, а не в кілограмах (див. таблицю). Якщо вікову градацію не наведено, це означає, що для обрахунку було взято середнеарифметичне між молодими, напівдорослими та дорослими особинами.

За підрахунками ВРХ завжди складала понад половину вживаного м'яса (від 55,5 до 63,7 %). Друге місце за масою зазвичай займає свиня. Найменший по-

казник становить 21,8 % (Волинцево), що є винятком. На п'яти пам'ятках (Глинськ, Петрівське, Новотроїцьке, Лтава, Опішня) вона давала четверту частину м'яса. Кони́на становила близько десятої частини на трьох з пам'яток (Глинськ, Лтава, Волинцево). Зважаючи на те, що перші дві пам'ятки — роменсько-давньоруські, остання дещо вирізняється за складом стада. Тому більш прийнятними є показники з Опішнянського, Новотроїцького та Петрівського городищ, для яких частка конини становить 5,4—7,9 %. Стабільно малою часткою представлена також ДРХ — 2,2—7,7 %, у середньому — близько 4 % м'ясних продуктів.

Отже, основні висновки зводяться до низки положень.

1. Зважаючи на досить велику частку напівдорослих і дорослих особин ВРХ, коней (для яких, природно, потрібно було найбільше корму), а також ДРХ, можна стверджувати про існування хорошої кормової бази, що також побіжно свідчить про добре розвинене землеробство.

2. Велика кількість корів у стаді ВРХ свідчить про молочно-м'ясну спрямованість тваринництва і, відповідно, широке використання молочної продукції.

3. Деяка несталість показників як кількості особин, так і отриманого від них м'яса опосередковано може свідчити про те, що для стада кожної пам'ятки або групи пам'яток VIII—X ст. були притаманні локальні особливості, пов'язані з традиціями ведення господарства, природними умовами розташування, складом навколишньої флори або чимось іншим.

4. ДРХ складала незначну частку за кількістю як особин, так і отриманого від них м'яса. Нестача м'ясної продукції від ВРХ або свиней компенсувалася кониною, але не приводила до збільшення частки ДРХ у стаді.

5. Велика кількість ВРХ свідчить про використання їх як тяглової сили для перевезення вантажів, а також для потреб землеробства. Для цієї ж мети використовували коней.

6. За складом стада тваринництво носило навколоселищний характер, про що також побіжно свідчать знахідки кісток собак майже на кожній з перелічених пам'яток, яких використовували для випасання худоби.

7. Відмінність тваринництва слов'ян Дніпровського Лівобережжя від східних сусідів виражається у відсутності залишків верблюдів у другій половині I тис. н. е.

Автор статті висловлює щирі вдячність О.П. Журавльову за надання можливості працювати з неопублікованими матеріалами, дозвіл працювати з плановою темою, за наукові консультації та всіляку підтримку в ході роботи над зазначеним дослідженням.

¹ Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: ІА АН УРСР, 1938. — Вип. 1; Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: ІА АН УРСР, 1956. — Вип. 2.

² Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4; Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МИА. — 1956. — № 51.

³ Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. // Археологія. — 1977. — № 24; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1978.

⁴ Белан Н.Г., Журавлев О.П. Фауна городища Башмачка // Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. — Киев, 1992.

⁵ Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998. — Вып. 12; Журавлев О.П. Остеологичні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // АЛЛУ. — 1999. — № 1.

⁶ Журавлев О.П. Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э. — Киев. — ПТ. 195.

⁷ Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — Киев, 2001. — С. 63.

⁸ Усі розрахунки зроблено автором на основі відповідних даних.

⁹ Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 92.

¹⁰ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995. — С. 43.

¹¹ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре... — С. 97.

¹² Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 92.

¹³ Громова В.И. Остатки млекопитающих из раннеславянских городищ вблизи г. Воронежа (Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА. — 1948. — № 8. — С. 119).

¹⁴ Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения... — С. 34—43.

¹⁵ Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 93.

¹⁶ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 96, 100; Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 2.

¹⁷ Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. — 1966. — № 135. — 158 с.

¹⁸ Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ. — С. 94.

¹⁹ Там же.

²⁰ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 96, 98.

²¹ Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 26.

²² Матолчи Я. Кости животных с городища, селища и могильника // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 239—240.

²³ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища. — НА ИА НАНУ. — 1959—1961/6в — С. 32—33.

²⁴ Михеев В.К. Указ. соч. — С. 26.

²⁵ Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 68; также: Цалкин В.И. Результаты определения костных остатков животных из раскопок городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 285.

²⁶ Журавлев О.П. Животноводство... — С. 34—43.

²⁷ Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 142.

²⁸ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47.

²⁹ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99.

³⁰ Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии южной Руси — Киев, 1990. — С. 37—41.

³¹ Цалкин В.И. Фауна из раскопок в Гродно (Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. — 1954. — № 41. — С. 213).

³² Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 143.

³³ Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани (А.Л. Монгайт. Старая Рязань // МИА. — 1955. — № 49. — С. 202, 223.

³⁴ Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 143.

³⁵ Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ. — С. 99. — Табл. 4.

³⁶ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99.

³⁷ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4.

³⁸ Там же.

³⁹ Громова В.И. Остатки млекопитающих... — С. 122.

⁴⁰ Москаленко А.Н. Городище Титчиха... — С. 68.

⁴¹ Журавлев О.П. Животноводство... — С. 36.

⁴² Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата... — С. 26.

⁴³ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.

⁴⁴ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99; Потапов А.В. Новые материалы... — С. 37—41; Цалкин В.И. Материалы для истории... — С. 142; Цалкин В.И. Фауна из раскопок в Гродно... — С. 213; Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани... — С. 202—223.

⁴⁵ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 101; визн. О.П. Журавльова.

⁴⁶ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4.

⁴⁷ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.

⁴⁸ Журавлев О.П. Животноводство... — С. 37.

⁴⁹ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99.

⁵⁰ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47; Громова В.И. Остатки млекопитающих... — С. 122; Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения... — С. 36; Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 99; Цалкин В.И. Результаты определения костных остатков... — С. 285.

⁵¹ Матолчи Я. Кости животных с городища, селища и могильника... — С. 239—240.

⁵² Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.

⁵³ Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 142; Цалкин В.И. Фауна из раскопок в Гродно... — С. 213; Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани... — С. 202, 223.

⁵⁴ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С.99; Потапов А.В. Новые материалы... — С. 37—41.

⁵⁵ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99.

⁵⁶ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47; Громова В.И. Остатки млекопитающих... — С. 122; Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения... — С. 36; Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 99; Цалкин В.И. Результаты определения костных остатков... — С. 285.

⁵⁷ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.

⁵⁸ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99; Потапов А.В. Новые материалы... — С. 37—41; Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 142; Цалкин В.И. Фауна из раскопок в Гродно... — С. 213; Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани... — С. 202—223.

⁵⁹ Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата... — С. 26; Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47.

⁶⁰ Журавлев О.П. Osteологические материалы из памятников... — С. 63.

⁶¹ Справочник животновод-любителя. — Днепропетровск, 1982. — С. 31. — Табл. 9.

⁶² Большая советская энциклопедия. 3-е изд. — М., 1973. — Т. 12. — С. 385; Там же. — 1974. — Т. 18. — С. 279.

⁶³ Бибикова В.И. К интерпретации osteологического материала из скифского кургана Толстая Могила // СА. — 1973. — № 4. — С. 67.

⁶⁴ Журавлев О.П. Osteологические материалы из памятников... — С. 63.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Деякі критичні зауваження щодо палеоекономічних розрахунків взагалі див., наприклад: Ніколова А.В. Заметки к палеоэкономическим реконструкциям ранних форм земледелия (на примере трипольской культуры) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 161—163.

Одержано 16.09.2002

С.А. Горбаненко

К ИСТОРИИ ЖИВОТНОВОДСТВА У СЛАВЯН ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ ДНЕПРА ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I тыс. н. э.

В настоящее время в научной литературе, а также в неопубликованном виде накопились археозоологические материалы в объеме, достаточном для попытки восстановления состава стада животных у славян на территории Левобережья последней четверти I тыс. н. э. Указанные материалы позволяют утверждать, что животноводство славян имело довольно высокий уровень развития.

Большую часть животных составлял крупный рогатый скот. Исследования показали, что животных, традиционно использующихся в качестве тягловой силы, убивали на мясо в большинстве случаев во взрослом и полувзрослом возрасте, в то время как свиней, выращиваемых исключительно на мясо, убивали молодыми. Это дает возможность предполагать наличие хорошей кормовой базы и, как следствие, развитое земледелие.

S.A. Gorbanenko

AS TO THE HISTORY OF CATTLE-BREEDING OF SLAVE

TRIBES ON THE TERRITORY OF THE LEFT BANK OF DNIEPER RIVER IN THE LAST QUARTER OF 1ST MILLENNIUM AD

On present day a number of archeozoological materials is stored in the scientific literature and unpublished papers, which is enough for the attempt of reconstruction of animal herd stuff, which the Slav population on the territory of the Left Bank of Dnieper had in the last quarter of 1st millennium AD. This database permits to contend that Slav population had a highly developed cattle-breeding.

The neat cattles were the mane part of animals. Researching showed that animals, which were used as a draught power traditionally, were killed for meat in the most cases when they were adult or in the faze of pubescence, where as pigs which were bred only for meat were killed as sucking-pigs. This data permits to suppose the presence of feeding-stuffs and, as a consequence, well developed agriculture.